

ریخت‌شناسی ظروف سرامیکی فیلتردار ایران بر اساس نظریه ولادیمیر پراپ

چکیده

آثار سرامیکی فیلتردار عموماً بدون لعاب بوده و یک فیلتر مشبک در دهانه و یا گردن آن‌ها تعبیه شده است. پیشینه این ظروف به اواخر هزاره دوم ق.م در ایران برمی‌گردد و تا دوران اسلامی، به ویژه در قرن دوم هـ.ق، در مناطق مختلف اسلامی استفاده شده‌اند. طبق پژوهش حاضر ایران ممکن است منشأ ساخت این ظروف باشد و لذا انجام تحقیقات مستقل در این زمینه ضروری است. بنابراین و در راستای مسئله پژوهش، سؤالاتی قابل طرح است؛ (۱) منشأ ظروف سرامیکی فیلتردار در ایران به چه زمانی بر می‌گردد؟ (۲) گونه‌های رایج و کاربردهای ظروف سفالی فیلتردار در ایران کدام‌اند؟ هدف از پژوهش حاضر بررسی سیر تغییرات تاریخی فرم ظروف فیلتردار بر مبنای نظریه پراپ، شناسایی کاربری، منشأ ساخت و گونه‌های متنوع آن‌ها در ایران است. نظریه ریخت‌شناسی پراپ تأکید دارد که مطالعات فرم‌شناسی آثار هنری هر دوره، نقش مهمی در بررسی سیر تطور و تحول تاریخی فرم و تزئینات آن‌ها دارد. بررسی ۲۲ ظرف سرامیکی فیلتردار متعلق به ایران از هزاره دوم ق.م تا دوره صفوی نشان داد که این ظروف شامل ۷ گونه مختلف بوده است. این ظروف برای تصفیه مایعات و جلوگیری از ورود حشرات کاربرد داشتند و ممکن است در مراسم آئینی نیز استفاده می‌شدند.

کلیدواژه‌ها: ظروف سرامیکی فیلتردار، سرامیک بدون لعاب، نظریه ریخت‌شناسی پراپ، صنایع دستی ایرانی، هنر اسلامی

مقدمه

ظروف سرامیکی فیلتردار با طراحی فرم مشبک خود در دهانه نوع خاصی از ظروف را مرتبط با تصفیه مایعات به نمایش می‌گذارند. به‌نظر می‌رسد این ظروف در اوایل دوران اسلامی، در قرن دوم هـ.ق و در زمان امویان و عباسیان به تدریج گسترش یافته باشند و تولید آنها در قرون میانی اسلام به‌ویژه دوران سلجوقی و ایلخانی به اوج خود رسیده باشد. در دوره اسلامی، این ظروف به یکی از انواع مهم سرامیک‌ها تبدیل شده و در مناطق مختلفی مانند سوریه، آناتولی، ماوراءالنهر، فلسطین، مصر، بین‌النهرین و ایران به‌طور گسترده‌ای استفاده شدند. بدنه ظروف سرامیکی فیلتردار اغلب بدون لعاب بوده؛ با این حال در مواردی از لعاب و یا طرح‌های قالبی در تزئین آنها استفاده شده است. رنگ بدنه این ظروف از سیاه و خاکستری تا نخودی و قرمز متغیر بوده که نشان‌دهنده تنوع فرهنگی و جغرافیایی در تولید آنهاست. در دوران اسلامی کوزه‌های فیلتردار نه‌تنها به عنوان ابزارهای کاربردی، بلکه به عنوان نمادی از هنرهای عامیانه و خلاقیت هنرمندان مسلمان شناخته می‌شوند. این ظروف معمولاً برای صاف کردن مایعاتی چون آب و روغن، کاربرد در مراسم‌های آیینی و استفاده‌های دیگر مانند بخوردان طراحی شده‌اند و نشان‌دهنده تنوع و کاربرد گسترده آنها در دوره‌های مختلف تاریخی هستند. با توجه فراوانی قابل توجه این ظروف در موزه‌های مختلف و یافته شدن آنها در کاوش‌های باستان‌شناسی، توزیع گسترده و اهمیت این آثار در فرهنگ‌های مختلف نمایان است. با این حال در مورد منشأ ساخت آنها چالش‌هایی وجود دارد؛ بسیاری از محققان بر این باورند که ریشه ساخت این آثار به دوره ساسانی بازمی‌گردد (Batairuc & Dinu, 2009; Kayin and Ismaeel, 2017; Polat, 2021) و برخی نیز منشأ ساخت آنها را به مصر منسوب می‌کنند. بنابراین مسئله اساسی پژوهش حاضر مطالعه منشأ و گونه‌های متنوع ظروف سفالی فیلتردار در ایران از ادوار پیش از اسلام تا قرون متأخر اسلامی بر مبنای نظریه ریخت‌شناسی پراپ است. در واقع پژوهش حاضر به مطالعه سیر تاریخی فرم، تزئینات و ویژگی‌های ظروف در مکان‌ها و دوره‌های مختلف تاریخی ایران پرداخته و فرضیه‌های مرتبط با کاربرد آنها را بررسی کرده است. از آنجایی که تاکنون پژوهشی جامعی در خصوص انواع ظروف سرامیکی فیلتردار در ایران انجام نشده، بر این اساس پرداختن به مطالعه مستقلی جهت رفع ابهامات موجود در مورد منشأ و ویژگی‌های آنها ضروری به‌نظر می‌رسد. بر مبنای نظریه ریخت‌شناسی پراپ مطالعات فرم‌شناسی مربوط به آثار هنری هر دوره، نقش کلیدی در بررسی سیر تطور و تحول تاریخی فرم و تزئینات آنها ایفا می‌کند. بنابراین پژوهش حاضر با رویکرد تاریخی و بر اساس نظریه ریخت‌شناسی صورت گرفته است. در پژوهش حاضر پس از بررسی پیشینه مطالعات انجام شده در جهان به طور اعم و در ایران به طور اخص، فرضیه‌های موجود در مورد منشأ و کاربرد این ظروف بررسی و سپس نمونه‌های ظروف سرامیکی فیلتردار ایران در ادوار مختلف تاریخی موجود در موزه‌های ملی و بین‌المللی مطالعه شده است.

روش انجام پژوهش

روش تحقیق در مقاله حاضر توصیفی - تحلیلی و جمع‌آوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای با بهره‌گیری از مقالات، کتاب‌های معتبر مرتبط با موضوع و رجوع به آرشیو موزه‌های ملی و بین‌المللی انجام شده است. در این راستا پس از بازدید از موزه ملی ایران، موزه آبگینه و سفالینه ایران و موزه رضا عباسی در تهران، اطلاعات مربوط به آثار سرامیکی فیلتردار دریافت و در مقاله استفاده شد. بنابراین ۲۲ ظرف سرامیکی فیلتردار مربوط به حوزه فرهنگی و جغرافیایی ایران از هزاره دوم قبل از میلاد تا دوره صفوی مورد بررسی قرار گرفتند. انتخاب جامعه آماری یاد شده بر مبنای تطور تاریخی تغییرات فرم و ریخت تمامی ظروف سرامیکی فیلتردار شناسایی شده در ایران از قدیمی‌ترین نمونه‌ها تا سده‌های اخیر بوده است. پس از گردآوری اطلاعات و طبقه‌بندی منسجم ظروف، تحلیل‌های بعدی

به منظور شناخت بهتر و رفع ابهامات موجود در مورد آنها انجام شده است. همچنین در فرآیند پژوهش با استفاده از نرم افزار کورل دراو^۸ فرم و ساختار نمونه‌ها به صورت خطی تحلیل شده است.

پیشینه پژوهش

در سال‌های اخیر، کوزه‌های سرامیکی فیلتردار در تمدن‌های مختلف به عنوان یکی از آثار مهم باستان‌شناسی نمایانگر فرهنگ، هنر و شیوه زندگی سازندگان و استفاده‌کنندگان این آثار بوده است. همانطور که اشاره شد تاکنون پژوهش مشخصی در زمینه ظروف سرامیکی فیلتردار در ایران انجام نشده است، با این حال اندک مطالعات صورت گرفته در مورد آثار مشابه در مصر، ترکیه و دیگر مناطق منشأ این نوع ظروف را به دوره ساسانی منسوب کرده‌اند (Polat, Kayin & Ismaeel, 2017; Batariuc & Dinu, 2009; Fehervari, 2000). فهروری (2021)، ضمن بررسی آثار سرامیکی جهان اسلام در موزه طارق رجب کویت، سه نمونه از آثار سرامیکی بدون لعاب فیلتردار منتسب به ایران را معرفی کرده و از نظر فرم و تزئینات مورد تحلیل قرار داده است. البان (Ellabban, 2022)، شش کوزه فیلتردار را از مخزن موزه اسماعیلیه مصر بررسی، عکس‌برداری و مطالعه قرار گرفته است. به نظر البان این کوزه‌ها دارای یک قطعه گرد کوچک روزنه‌دار هستند که در محل اتصال گردن کوزه‌های سفالی عموماً بدون لعاب، قرار می‌گیرد تا از محتویات آن در برابر حشرات و آلودگی محافظت کند. برینک و همکاران (Van den Brink et al., 2021) نیز به بررسی ظروف سرامیکی فیلتردار یا صافی مرتبط با عصر مس‌سنگی متأخر در جنوب سوریه پرداخته و در مورد شکل ظاهری، اهمیت و نقش احتمالی آن‌ها به‌عنوان ابزار صاف کردن مایعات مختلف مطالعه کرده‌اند.

فیندیک (Findik, 2013) ظروف سرامیکی فیلتردار ترکیه یافته شده از سرای بویوک^۱ مربوط به کاوش‌های حسنکیف^۲ را مطالعه کرده است. طبق پژوهش‌های فیندیک، کوزه‌های فیلتردار در دوره ایوبیان در حسنکیف رواج یافته و آثار سرامیکی به ویژه با روش قالبی در کارگاه کاخ ساحلی در دوره ارتقیه^۳ تولید می‌شده است. نتایج مطالعات او حاکی از آنست که چنین ظروفی برای استفاده طبقه حاکم ساخته شده‌اند. در مقاله‌ای از باتاریوس (Batariuc & Dinu, 2009)، قطعه‌ای سفالی از مجموعه رومستورفر^۴ در موزه تاریخ سوچاوا^۵ در کشور رومانی بررسی شده است؛ این قطعه مربوط به یک کوزه فیلتر آب از گل سفید، بدون لعاب و تزئینات بیرونی است که به قرن‌های ۱۵ تا ۱۷ میلادی نسبت داده شده است. کوزه‌های فیلتردار یافته شده در فسطاط از نظر تاریخچه، کاربرد، نقوش و تزئینات در پژوهش (Polat, 2021) مطالعه شده‌اند. پولات با مقایسه نمونه‌های موجود در موزه‌های اروپا و موزه متروپولیتن به این نتیجه رسیده که وحدت قابل توجهی میان نقوش فیگوراتیو و متنی این ظروف مشهود است. این موضوع نشان می‌دهد که آن‌ها توسط یک کارگاه یا گروه خاصی از صنعتگران تولید شده‌اند. اولمر نیز (Olmer, 1932) کاتالوگ جامعی از ظروف سرامیکی فیلتردار مربوط به مصر تهیه کرده و تاریخچه و نقوش این آثار را مطالعه کرده است. اوچار و اوچار در مقاله‌ای (Uçar & Uçar, 2018)، ظروف سرامیکی یافته شده در دوره عثمانی از کاوش‌های شهر تایر^۶ را از نظر فرم و تکنیک ساخت مطالعه کرده‌اند. تایر شهری است که پایتخت شاهزاده آیدینوگولاری^۷ بوده است. همچنین کایین و اسماعیل (Kayin & Ismaeel, 2017)، تکنیک ساخت، نقوش و تزئینات فیلترهای سرامیکی فیگوراتیو دوره فاطمی را مطالعه و با نمونه‌های مشابه در دوره‌های نزدیک آن مقایسه کرده‌اند. نویسندگان این مقاله اشاره کرده‌اند که کوزه‌های فیلتردار به‌ویژه در مناطق جغرافیایی با آب و هوای گرم استفاده شده‌اند؛ از این ظروف فیلتردار برای جلوگیری از ورود عقرب، مار، مگس و دیگر حشرات به داخل آب کوزه و همچنین برای تنظیم جریان آب در هنگام نوشیدن استفاده می‌شده است. در مطالعه یاد شده موزه هنرهای اسلامی دوره فاطمی در قاهره، موزه سرامیک‌های اسلامی در قاهره، موزه ملی اسکندریه، موزه دانشکده باستان‌شناسی در دانشگاه قاهره، موزه لاکما، موزه تانتا، موزه ویکتوریا و آلبرت لندن، موزه بریتانیا در لندن، موزه ملی کویت مجموعه الصباح و موزه متروپولیتن در نیویورک بررسی شده است. اگرچه پژوهش‌های نسبتاً جامعی در فرهنگ‌های

مختلف در رابطه با ظروف سرامیکی فیلتردار انجام شده، اما همانطور که از پیشینه پیداست تاکنون مطالعه منسجم و مستقلی در خصوص این نوع ظروف در ایران انجام نشده است. بنابراین پژوهش پیش رو در نظر دارد تا با استفاده از شواهد موجود آثار سرامیکی در موزه‌های داخلی و خارجی و نیز یافته‌های کاوش‌های باستان‌شناسی به معرفی و رفع ابهامات در خصوص منشأ، کاربرد، نحوه ساخت و تزئینات این ظروف از دوران پیش از اسلام تا دوران اسلامی بپردازد.

مفهوم ریخت‌شناسی

ریخت‌شناسی به عنوان یک دانش در حوزه مطالعات ادبی، ابتدا توسط ولادیمیر پراپ، مردم‌شناس روس، در زمینه ادبیات و زبان‌شناسی مطرح شد. این مفهوم اکنون در زمینه‌های مختلفی از جمله مطالعات هنری نیز به کار می‌رود. «اگرچه پراپ خود فرمالیست نبود، اما روش‌های او به شدت تحت تأثیر نظریه‌های فرمالیستی قرار داشت. نظریه او در ساختارگرایی نیز اهمیت زیادی پیدا کرد» (ریما مکاریک، ۱۳۸۴، ۲۰۱). در یک تعریف جامع، فرمالیسم به کشف، شرح و بسط فرم در آثار هنری اشاره دارد و بر استقلال اثر تأکید می‌کند، بدون اینکه به مسائلی مانند زندگی هنرمند، زمانه او یا شرایط تاریخی، سیاسی و اجتماعی پرداخته شود (سعدآبادی و همکاران، ۱۳۹۹، ۶۶). پراپ اصطلاح «ریخت‌شناسی» را از علم زیست‌شناسی وام گرفته و آن را به معنای بررسی و شناخت اجزای تشکیل‌دهنده یک گیاه و روابط آن‌ها با یکدیگر و با کل گیاه تعریف کرده است (پراپ، ۱۳۸۶، ۷)؛ او بر این باور است که «بررسی فرم آثار هنری به اندازه ریخت‌شناسی موجودات زنده اهمیت دارد. پراپ نخستین گام در تحقق فرضیه‌اش را شناخت و تعیین عناصر را ثابت و متغیر می‌داند؛ عناصر ثابت، عناصری هستند که همواره وجود دارند و تغییر نمی‌کنند، در حالی که عناصر متغیر به صورت‌های مختلف ظاهر می‌شوند و موجب تنوع می‌گردند» (پارسا و صلواتی، ۱۳۸۹، ۵۶). پراپ همچنین معتقد است که «مطالعات ریخت‌شناسی صحیح نیازمند انجام بررسی‌های تاریخی و تطبیقی است» (خدیش، ۱۳۹۱، ۵۹) که بسیاری از پژوهش‌ها جهت رسیدن به نتایج بهتر ناگزیر از انجام آن هستند. بنابراین، مطالعات فرم‌شناسی آثار هنری هر دوره می‌تواند گام مهمی در بررسی سیر تغییرات تاریخی فرم و تزئینات باشد. در مقاله پیش رو بر مبنای نظریه ریخت‌شناسی پراپ، آثار سرامیکی فیلتردار در ایران معرفی و با بررسی نظریه‌های موجود در مورد کاربرد، تکنیک‌های ساخت و روش‌های تزئین آنها گمانه‌زنی شده است.

ظروف سرامیکی فیلتردار در ایران

جهت مطالعه بهتر ظروف سفالی مورد مطالعه، ابتدا گونه‌های رایج آنها در ادوار مختلف تاریخ ایران بررسی و پس از آن کارکردهای آنها بررسی شده است. آثار سفالی بررسی شده در این پژوهش حداقل از اواخر هزاره دوم ق.م (عصر آهن I) تا قرون متأخر اسلامی یافته شده از کاوش‌های باستان‌شناسی شمال، شمال غرب و جنوب غرب ایران یا موجود در موزه‌های داخلی و خارجی است.

گونه‌های رایج ظروف سفالی فیلتردار

هنر سفالگری در ایران از شروع دوران روستانشینی ابتدایی تا زمان کنونی پیشینه‌ای پربار داشته است. به اعتقاد بسیاری از پژوهشگران از جمله پروفیسور پوپ معتقدند که «بر اساس مدارک و آثار یافته شده صنعت سفال‌سازی از فلات ایران آغاز شده است» (مقتدایی، ۱۴۰۱، ۲۰۳). اگرچه شروع استفاده از آثار سفالی فیلتردار در ایران احتمالاً به قدمت اختراع هنر سفالگری باز می‌گردد، با این حال شواهد استفاده از آنها حداقل از اواخر هزاره دوم پیش از میلاد در منطقه گیلان (مارلیک، کلورز و املش) یافت شده است. عموم

یافته‌های سفالی این محوطه‌ها شامل سبوها، کوزه‌هایی ساده و بدون تزئین به رنگ‌های خاکستری، دودی براق، سیاه، قرمز، نخودی و آجری هستند. برخی از این ظروف جلا داده شده و دارای نقوش هندسی کنده هستند.

۱. ظروف لوله‌دار (قوری)

پیشینه استفاده از ظروف لوله‌دار در ایران به محوطه‌های نوسنگی اهرنجان آذربایجان مربوط به هزاره ششم ق.م و سیلک کاشان مربوط به هزاره چهارم ق.م برمی‌گردد (Ghirishman et al., 1939, 324). با این حال یکی از شاخصه‌های عصر آهن ایران (نیمه هزاره دوم ق.م تا نیمه اول هزاره اول ق.م) رواج ظروف لوله‌دار در مناطق مختلف آن است. از میان ۲۲ نمونه مورد مطالعه، سه ظرف لوله‌دار مربوط به اواخر هزاره دوم و هزاره اول ق.م شناسایی شده‌اند. نمونه شماره ۱ (جدول ۱ تصویر ۱) به رنگ خاکستری براق با سه پایه به شکل شاخ برگشته و از محوطه مارلیک یافت شده است. در نیمه بالایی بدنه منتهی به بخش فیلتردار ظرف، طرح‌های هندسی کنده لوزی، مثلث و هاشور تنها تزئینات آن هستند. «سفالینه‌های سیاه و خاکستری در کوره به روش هوای کاهش یافته و اشباع شده از اکسید آهن پخته شده‌اند» (کامبخش فرد، ۱۳۸۰، ۲۹۶). با استفاده از روش آزمایشگاهی ترمولومینسانس تاریخ اثر حدود ۱۲۰۰ ق.م برآورد شده است. ظرف لوله‌دار دوم (جدول ۱ تصویر ۲) به رنگ قرمز با سطح پرداخت شده، یافته شده از شمالغرب ایران و مربوط به هزاره اول ق.م است. این ظرف با بدنه کروی، کف صاف و دسته‌ای به شکل گاو کوهان‌دار ساخته شده و علاوه بر فیلتر تعبیه شده در دهانه اصلی، دهانه لوله‌ای شکل آن نیز فیلتردار است. نمونه شماره ۳ (جدول ۱ تصویر ۵) قوری سفالی مینیاتوری به ارتفاع حدود ۹ سانتیمتر، احتمالاً مربوط به دوره اشکانی و از شوش به دست آمده است. رنگ این قوری نخودی، بدنه ساده و صرفاً تزئینات نیشگونی برجسته در قسمت قوس بدنه و چهار منفذ در قسمت صافی آن ایجاد شده است.

۲. ریتون

ساخت ظروف جانورسان موسوم به ریتون جهت نوشیدن یا استفاده از مایعات از هزاره چهارم ق.م در ایران رایج می‌شود (گیرشمن، ۱۳۷۰، ۱۵۷). با توجه به فرم خاص این ظروف احتمالاً کارکردی غیر از انجام امور مصرفی روزانه داشته‌اند یا در موارد اندکی استفاده می‌شده‌اند؛ به عبارت دیگر احتمالاً بیشتر در مراسم ویژه یا مذهبی به کار می‌رفتند و یا جهت نگهداری یا فراوری مایعاتی بوده است که به عنوان تبرک، شفا یا افسون و تحذیر استفاده می‌شدند. «ساخت ظروف سفالی به شکل مجسمه‌های انسان و حیوانات (ریتون) تا اواخر هزاره اول قبل از میلاد (دوره اشکانی) رایج بوده است» (کیانی، ۱۳۵۷، ۱۲). از میان ۲۲ ظرف سفالی مطالعه شده، دو ظرف به شکل جانور ساخته شده است. در این بین ریتون سفالی به شکل گاو نر کوهان‌دار یافته شده از املش و مربوط به هزاره اول ق.م قابل توجه است (جدول ۱ تصویر ۳) این ریتون با بدنه مخروطی و دهانی به شکل قیف است. سطح ظرف ساده و بدون تزئین بوده و صرفاً طرح تزئینی با تکنیک کنده با نقوش ضربدری برجسته به شکل گردنبند در گردن آن خودنمایی می‌کند. با توجه به وجود فیلتر در پشت گاو و قسمت حجیم بدن، احتمال استفاده از آن برای فراوری ماده‌ای مشخص در کارگاه تولید آن وجود دارد. نمونه دیگر ریتون سفالی خاکستری منحصر به فرد به شکل بز شاخ‌دار با چهارپایه کوتاه در زیر آن است (جدول ۱ تصویر ۴) در سطح صافی ظرف منافذ متعددی ایجاد و مشابه طرح همین منافذ به صورت تزئینی دایره‌ای در لبه ظرف به همراه طرح داندانه‌ای تعبیه شده است. گردن بز از طریق قطعه‌ای مشبک تزئینی به بدنه اصلی متصل شده است. تزئینات کنده هندسی در سطح بدنه به دو بخش افقی تقسیم شده؛ در قسمت بالا یک ردیف نقش دایره و در قسمت پایین دو ردیف خطوط زیگزاگی طرح شده است.

۳. لیوان

لیوان‌ها از جمله قدیمی‌ترین گونه‌های ظروف سفالی در کنار کاسه‌ها هستند که از دوران نوسنگی تا زمان حال همواره استفاده می‌شوند. از میان نمونه‌های مورد مطالعه فقط یک نمونه لیوان مربوط به قرون اولیه اسلامی (قرون ۱-۲ هـ.ق) با پوشش گلی سبز رنگ، با بدنه ساده و تخم‌مرغی و تزئینات دندانه‌ای در لبه ظرف معرفی شده است. این اثر در مجموعه خلیلی نگهداری می‌شود (جدول ۱ تصویر ۶). اگرچه از نمونه سفال‌های فیلتردار مربوط به قرون نخستین اسلامی اطلاعات اندکی وجود دارد، با این حال اهمیت آنها به علت تداوم استفاده از این نوع ظروف در دوران اسلامی، دوچندان می‌شود.

۴. پارچ یا تنگ

تنگ‌های سفالی با دهانه باز و بدنه نسبتاً مدور معرفی می‌شوند. این گونه‌ها بیشتر در میان ظروف سفالین دوران اسلامی رواج دارند و نمونه‌های آنها در پیش از اسلام کمتر مشاهده شده است. از میان ۲۲ ظرف مورد مطالعه ۱۰ مورد تنگ سفالی شناسایی شده است. دو مورد از این نمونه‌ها از شوش یافت شده و به سده‌های ۱-۳ هـ.ق تاریخگذاری شده‌اند؛ نمونه شماره ۸ (جدول ۱ تصویر ۸) بدون لعاب، به رنگ نخودی و سطح بدنه با نقوش کنده موج و عمودی تزئین شده است. نمونه شماره ۹ بخش‌هایی از فیلتر یک پارچ سفالی، بدون لعاب و نخودی رنگ است که تزئینات آن با نقوش مدور مشبک در طرح‌های شبیه به قطره و یا دایره‌ای منظم و متناوب به‌همراه خطوط ظریف کنده در میان آنها اجرا شده است. نمونه‌های ۱۰ و ۱۱ شکل منحصربه‌فردی را با فرم دهانه افراشته و عمودی ارائه می‌دهند. این نمونه‌ها احتمالاً متعلق به خراسان بوده و در قرون ۲-۴ هـ.ق ساخته شده‌اند. در نمونه ۱۰ لعاب فیروزه‌ای با نقوش پرنده و هندسی در نیمه بالایی و منتهی به گردن آن اجرا شده است. ظرف شماره ۱۱ منحصربه‌فردترین فرم و تزئینات را در میان ظروف مورد مطالعه نمایش می‌دهد. در این ظرف نقوش شبه اسلیمی به رنگ سیاه بر بدنه نخودی اجرا شده‌اند و بدنه کروی و چمباتمه‌ای آن سطح ظرف را به دو بخش منقوش و بدون نقش تقسیم کرده است. در مقابل دهانه و بالای دسته، نقابی با چهره انسانی ترسناکی را نمایش می‌دهد و این تصور که ممکن است نمایی از شیطان باشد را به ذهن القا می‌کند. بنابراین، احتمالاً با مفاهیم شمنیسم^۹ ارتباط داشته باشد (Fehervari, 2000, 195). از سوی دیگر این چهره تا حدی یادآور چهره‌های بدوی انسان است که بر روی سفال‌های با نقاشی لعابدار اولیه و آثار با نقاشی‌های چندرنگی نیشابور نیز دیده شده است. پارچ‌های شماره ۱۲، ۱۳ و ۱۶ که در موزه ملی ایران نگهداری می‌شوند، از نظر فرم شبیه به پارچ سفالی به دست آمده از شوش (نمونه ۸) هستند. نمونه‌های ۱۲ و ۱۳ به قرون ۳-۴ هـ.ق و نمونه ۱۶ به قرون ۵ و ۶ هـ.ق تاریخگذاری شده‌اند. نمونه ۱۲ پارچ سفالی نخودی، بدون لعاب، با بدنه کروی و دسته‌دار است. بر روی گردن پارچ نگاشته‌های قرآنی آیه‌الکرسی با خط نسخ به‌همراه نقش کنده موج منتهی به لبه ظرف نقش بسته است. بر روی نیمه بالایی بدنه تزئینات قلبی‌شکل با نقش کنده به همراه فرورفتگی‌های دایره‌ای شکل بر روی قوس کروی ظرف جلب توجه می‌کند. نمونه ۱۳ پارچ سفالی نخودی بدون لعاب با دهانه باز، بدنه کروی و پایه گرد ساخته شده است. بر روی بدنه نقوش هندسی کنده در ۱۰ ردیف عمودی مجزا در طرح‌های لوزی، مربع و زیگزاگ به صورت متناوب تکرار شده‌اند. نکته جالب توجه در مورد این نمونه طرح منظم و هندسی فیلتر آن بوده که شباهت بسیاری به طرح‌های هندسی آجرکاری پیش‌بر در بناهای دوره سلجوقی دارد. نمونه ۱۵ پارچ نخودی رنگ و بدون لعاب است که با نقوش کنده هندسی شبیه به گره و طرح‌های موج بر روی بدنه و گردن ظرف آن را از نمونه‌های قبلی متمایز می‌کند. این ظرف به قرون ۴-۶ هـ.ق تاریخگذاری شده و در موزه طاروق رجب کویت

نگهداری می‌شود. فهروری با توجه به ویژگی‌های ظاهری این ظرف آن‌را به قلمرو سامانیان نسبت داده است (Fehervari, 2000, 191). نمونه ۱۶ پارچ سفالی نخودی رنگ، بدون لعاب، دسته‌دار و از بیرجند یافت شده است. بر روی بدنه کتیبه‌هایی از آیات قرآن کریم به خط نسخ و به شیوه داغدار روی ظرف نوشته شده است. یک سمت بدنه ظرف با آیات ۲۵۷ و ۲۵۶، ۲۵۵ سوره بقره (آیه‌الکرسی) مزین گردیده و در سمت دیگر ظرف کتیبه‌ها در چهار سطر نوشته شده‌اند که در سه سطر نخست آن آیات ۲۸ و ۲۷ سوره سجده و سطر چهارم آن، آیه ۴۸ سوره روم مشاهده می‌شود. نکته جالب توجه در مورد تنگ‌های مورد مطالعه قرارگیری قسمت فیلتر در میان گردن ظرف است که امکان تصفیه و یا جداسازی مایع مورد نظر را به مراتب آسانتر می‌کرد.

نمونه ۱۷ قسمتی از پارچ سفالی نخودی رنگ، بدون لعاب مشابه نمونه‌های ۱۲، ۱۳ و ۱۶ است و نوع منحصر به فردی از تزئینات قالب‌زده کتیبه‌ای احتمالاً آیات قرآن با خط درهم ثلث و با تزئینات اندک گیاهی در میان آنها را نمایش می‌دهد.

وجود آثار سفالی زرین‌فام از پیشرفت قابل توجه در تکنیک، هنر و صنعت سفالگری دوران سلجوقی و ایلخانی حکایت دارد. طی بررسی‌های انجام شده صرفاً دو ظرف فیلتردار زرین‌فام ساخته شده در کاشان شناسایی شده است که به‌نظر می‌رسد تنها موارد یافته شده از ظروف فیلتردار با لعاب زرین‌فام در ایران باشند. پارچ زرین‌فام مجموعه خصوصی در لندن (جدول ۱ شماره ۱۹) به قرون ۷-۶ هـ.ق تاریخی‌گذاری شده است. بدنه ظرف پیازی شکل، شانه آن صاف بوده و در دهانه فیلتر تعبیه شده است. طرح‌های قابل توجه هندسی شبه دایره‌ای، مثلثی و کتیبه در قسمت گردن و بدنه ایجاد شده است و ردیف تزئینات روی بدنه با استفاده از باندهای نسبتاً پهن افقی از یکدیگر جدا شده‌اند.

۵. کوزه

از میان ۲۲ ظرف مورد مطالعه سه کوزه فیلتردار شناسایی شده است. نمونه ۷ (جدول ۱) قسمتی از فیلتر احتمالاً یک کوزه سفالی، نخودی رنگ، بدون لعاب بوده که از شوش یافته شده و مربوط به قرون ۳-۲ هـ.ق بوده است. در اطراف حفره‌های تزئینی آن نقوش کنده مشاهده می‌شود. نمونه ۱۴ (جدول ۱) کوزه نخودی، بدون لعاب، با تکنیک قالب‌زده تزئین شده است. طرح‌های قالبی متشکل از نقوش هندسی شبیه به درخت سرو که با طرحی شبیه به ترنج به صورت متناوب تکرار شده‌اند و میان آن‌ها با نقوش دایره‌ای کوچک تزئین شده است. در قسمت پایین ظرف نقوش تکرار شونده بز در حال جهش با استفاده از نقوش ماهی از یکدیگر جدا شده‌اند. این کوزه مربوط به قرون ۵-۴ هـ.ق بوده است و در موزه طارق رجب کویت نگهداری می‌شود. نمونه دیگر (جدول ۱ شماره ۱۸) قسمتی از فیلتر یک کوزه بوده است که در موزه ویکتوریا و آلبرت لندن نگهداری و به قرون ۷-۶ هـ.ق تاریخی‌گذاری می‌شود. این کوزه نخودی رنگ، بدون لعاب و با تکنیک قالب‌زده نقوش هندسی در قاب دایره‌ای به صورت تکرار شونده بر روی آن طراحی شده است.

۶. بخوردان

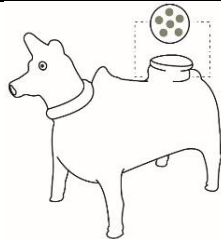
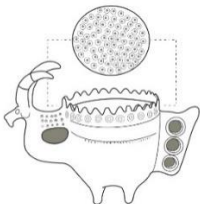
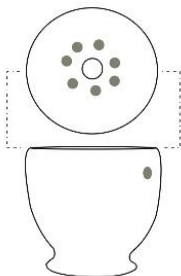
از میان ظروف مورد مطالعه دو نمونه احتمالاً با کاربرد بخوردان استفاده شده است. نمونه شماره ۲۰ (جدول ۱) بخوردانی را با لعاب زرین‌فام و نقوش گیاهی و هندسی بر سطح و بدنه نمایش می‌دهد. این ظرف در کاشان ساخته شده، مربوط به قرون ۷-۶ هـ.ق و محل نگهداری آن موزه آبگینه و سفالینه ایران است. نمونه بعدی (شماره ۲۱) بخوردانی از جنس خمیر شیشه، با تزئینات شبه کتیبه برجسته بر روی لبه بوده است. این بخوردان مربوط به دوره سلجوقی و محل نگهداری آن موزه حضرت معصومه (س) قم است.

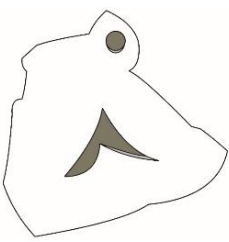
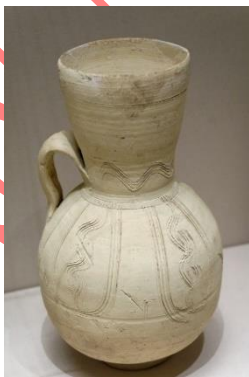
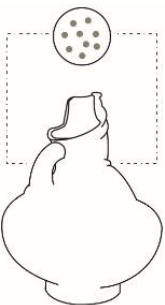
۷. آفتابه یا لگن

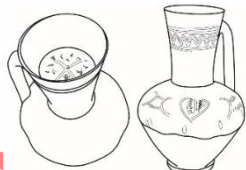
آفتابه و لگن از ابزارهای مهم در فرهنگ بهداشتی ایرانیان به شمار می‌رفته است که برای شستشوی دست و دهان قبل و بعد از صرف غذا استفاده می‌شده‌اند. آفتابه به عنوان وسیله‌ای برای شستن دست‌ها و معمولاً دارای دسته بلندی برای راحتی در استفاده است. از طرف دیگر، لگن به منظور جمع‌آوری آب زائد و همچنین برای نگهداری آب شستشو استفاده می‌شده است. اگرچه آفتابه‌ها و لگن‌ها بیشتر به صورت فلزی ساخته می‌شدند؛ با این حال نمونه سلالنی آن مربوط به دوره صفوی (قرون ۱۱-۱۲ هـ.ق) و از سه قسمت، کاسه، آفتابه سفالی با درپوش متحرک قابل توجه است. دسته آفتابه به شکل منحنی طراحی شده و فرم انتهایی منتهی به لبه به شکل دهان اژدها در آمده و لوله بلند آن نیز به شکل ستاره‌ای زینت داده شده است.

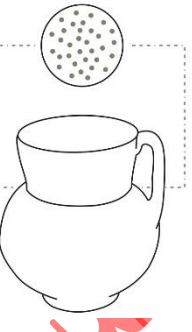
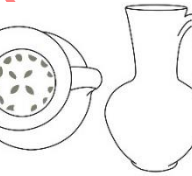
جدول ۱. نمونه‌های مطالعاتی ظروف سرامیکی فیلتردار ایران (نگارندگان، ۱۴۰۳)

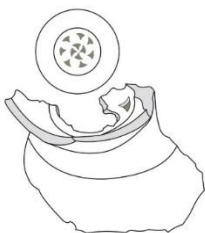
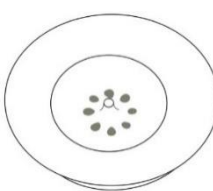
ردیف	نوع اثر	تصویر و آنالیز خطی	تاریخ ساخت	محل ساخت	توضیحات	محل نگهداری	منبع اثر
۱	قوری سه پایه فیلتردار		اواخر هزاره دوم ق.م (۱۲۰۰ ق.م)	املش، مارلیک یا چراغعلی تپه	سفال جلا یافته سیاه (خاکستری براق)، نقوش هندسی کنده لوزی، مثلث و هاشور در نیمه بالایی ظرف، ارتفاع: ۱۶,۳ سانتی‌متر. قطر بدنه ۹,۷ سانتی‌متر.	گالری آرتمیس	URL1_1 URL1_2
۲	قوری سفالی فیلتردار		هزاره اول ق.م	شمال غرب ایران	علاوه بر وجود فیلتر در پشت ظرف، در قسمت آبریز قوری نیز فیلتر تعبیه شده است. دسته به شکل گاو کوهان‌داری طراحی و ساخته شده است.	موزه آبگینه و سفالینه	موزه آبگینه، شماره اثر ۶۶۹
۳	ریتون گاو نر		هزاره اول ق.م	املش	تزئینات برجسته کنده به شکل ضربدر در قسمت گردن ارتفاع: ۲۱,۲ سانتیمتر. طول: ۲۷ سانتیمتر	خانه حراج لندن	URL2

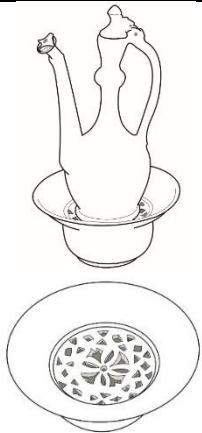
موزه رضا عباسی، شماره اثر: ۸۱۳	موزه رضا عباسی	ریتون خاکستری با نقش دایره و طرح دندانهای در لبه و دو ردیف خطوط زیگزاگ افقی بر روی بدنه، دسته مزین با سه حفره و قسمت قدامی به شکل بز شاخدار	شمال غرب ایران	هزاره اول ق.م	 	ریتون فیلتردار به شکل بز	۴
URL3	موزه لوور، بخش آثار باستانی شرقی	تزیین برجسته نیشگونی در بدنه، به ارتفاع ۹,۲ سانتیمتر	شوش	اشکانی	 	قوری مینباتوری فیلتردار با ته گرد	۵
(مأخذ: خلیلی، ۱۳۸۴، ۱۸)	مجموعه خلیلی	لیوان با پوشش گلی سبز، بدنه ساده، تزئینات دندانهای در لبه ظرف، ارتفاع ۹ سانتی متر، حداکثر قطر ۹,۵ سانتی متر، قطر پایه ۶,۵ سانتی متر	ایران	قرون ۱-۲ ه.ق	 	لیوان با بدنه تخم مرغی شکل	۶

URL4	موزه لوور، بخش هنرهای اسلامی	تزئینات کنده در اطراف حفره‌های فیلتر ضخامت: ۰/۵ سانتی‌متر. عرض ۴/۷ سانتی‌متر. طول: ۴/۵ سانتی‌متر. وزن ۴۰ گرم	شوش	قرون ۳-۲ هق			قطعه‌ای از فیلتر (احتمالاً کوزه سفالی)	۷
URL5_1 URL5_2	موزه لوور، بخش هنرهای اسلامی	ارتفاع: ۲۳،۹ سانتی‌متر. وزن: ۰،۷۷۶ کیلوگرم. قطر دهانه: ۹ سانتی‌متر. مجهز به فیلتر برای جلوگیری از ورود حشرات و ذرات به داخل. سطح بدنه با نقوش کنده هندسی موج مزین شده است.	شوش	قرون ۳-۲ هق			پارچ سفالی آب	۸
URL6	موزه لوور، بخش هنرهای اسلامی	قطر ۱۵/۳ سانتی‌متر. ضخامت ۲/ سانتی‌متر. ارتفاع ۹/۵ سانتی‌متر. عرض ۲۰/۲ سانتی‌متر. وزن ۰/۱۳۴ کیلوگرم. با نقوش دوار و مشبک تزئین شده است.	شوش	قرون ۳-۱ هق			قسمتی از فیلتر یک پارچ سفالی	۹
URL7	گالری برکت	لعب فیروزه ای روی بخش‌هایی از بدنه مشاهده می‌شود. در امتداد بدنه، شانه‌ها و گردن نقوش هندسی و پرنده تکرار شده است.	ماوراءالنهر یا خراسان	قرون ۴-۲ هق			پارچ آب فیلتردار با لعب فیروزه‌ای	۱۰

(مأخذ: Feherva ri, 2000, 195)	موزه طارق رجب کویت	ظرف سفالی با نقوش شبه اسلیمی سیاه رنگ بر بدنه نخودی. ارتفاع: ۲۷ سانتی- متر. تصویری از صورت انسان در پشت و بالای دهانه منتهی به فیلتر ظرف مشاهده می شود.	نامشخص احتمالاً آسیای مرکزی یا خراسان	قرون ۲-۴ هق			پارچ سفالی فیلتردار با طرح مشابه چهره انسان در قسمت بالای دسته	۱۱
موزه ملی ایران، شماره اثر ۸۴۹۳	موزه ملی ایران	نگاشته های قرآنی آیه الکرسی با خط نسخ بر روی گردن ظرف به همراه نقش کنده موج منتهی به لبه، تزیینات قلبی شکل با نقش کنده بر روی نیمه بالایی بدنه، ارتفاع ۲۰ سانتی متر، قطر دهانه ۷٫۵ سانتی متر	بیرجند	قرون ۳-۴ هق			پارچ سفالی بدون لعاب با کتیبه قرآنی	۱۲
موزه ملی ایران، شماره اثر ۲۲۴۰۲	موزه ملی ایران	نقوش هندسی کنده در ۱۰ ردیف عمودی مجزا در طرح های لوزی، مربع، زیگزاگ و هاشور به صورت متناوب تکرار شده اند. ارتفاع ۲۳٫۵ سانتی متر، قطر دهانه ۱۰٫۲ سانتی متر	احتمالاً خراسان	قرون ۳-۴ هق			تنگ یا پارچ سفالی بدون لعاب	۱۳

(مأخذ: Fehervari, 2000, 191- (192).	موزه طارق رجب کویت	تزئینات قالبی با نقوش هندسی و بز و ماهی بر روی بدنه ارتفاع: ۱۹ سانتی متر. قطر دهانه: ۵ سانتی متر	ایران یا آسیای مرکزی	قرون ۴-۵ هق			کوزه بدون لعب با تزئینات قالبی	۱۴
(مأخذ: Fehervari, 2000, (191	موزه طارق رجب کویت	ترسیم نقوش کنده هندسی شبیه به گره و طرح های موج بر روی بدنه و گردن ظرف ارتفاع: ۱۸ سانتی متر. قطر دهانه: ۱۲,۳ سانتی متر	ایران یا آسیای مرکزی	قرون ۴-۶ هق			تنگ یا پارچ بدون لعب با تزئینات قالبی	۱۵
موزه ملی ایران، شماره اثر ۸۴۹۲	موزه ملی ایران	پارچ سفالی با کتیبه های داغدار قرآنی به خط نسخ. ارتفاع ۲۰ سانتی متر، قطر دهانه ۷,۵ سانتی متر.	بیرجند	قرون ۵-۶ هق			پارچ سفالی با کتیبه قرآنی	۱۶
URL8	موزه آشمولین - دانشگاه آکسفور - مرکز هنرهای آسیایی و اسلامی یوسف جمیل	تزئینات قالبی کتیبه احتمالاً آیات قرآن، به خط ثلث، ارتفاع ۶,۲ سانتی متر، عرض با دسته ۱۰,۸ سانتی متر، عمق ۱۰,۳ سانتی متر.	ایران (محل احتمالی تولید)	قرون ۶-۷ هق			قطعه ای از یک تنگ فیلتردار با دهانه باز	۱۷

URL9	موزه ویکتوریا آلبرت	نقوش هندسی در قاب دایره‌ای با تکنیک قالب‌زده، ارتفاع: ۹ سانتی متر. عرض: ۱۳ سانتی متر	ایران یا عراق	قرون ۷-۶ هق			قطعه‌ای از یک کوزه فیلتردار با تزئینات قابلی	۱۸
URL10	آثار هنر اسلامی و هندی (مجموعه خصوصی در لندن)	طرح‌های هندسی شبه دایره‌ای، مثلی و کتیبه بر روی گردن و بدنه طرف ارتفاع: ۱۶ سانتی متر	ایران، کاشان	قرون ۷-۶ هق			پارچ سفالی زرین فام فیلتردار	۱۹
موزه آبگینه، شماره اثر ۶۴۹	موزه آبگینه و سفالینه	لعب زرین فام با نقوش گیاهی بر روی لبه و بدنه ظرف	ایران، کاشان	قرون ۷-۶ هق			بخوردان	۲۰
موزه حضرت معصومه قم، شماره اثر ۱۴۲	موزه حضرت معصومه قم	خمیر شیشه با طرح‌های شبه کتیبه برجسته بر روی لبه ظرف	ایران، ری یا کاشان	قرن ۶ هق (دوره سلجوقی)	 	 	بخوردان	۲۱

۲۲	آفتابه یا لگن سفالی			دوره صفوی، قرون ۱۲-۱۱ هق	ایران	لگن سلادنی به ارتفاع ۳۵ سانتی‌متر، قطر حوضچه ۲۴ سانتی‌متر، (سه قسمت) حوضچه با نقش‌های هندسی و گل‌دار در مرکز تزئین شده است.	حراجی چیزویک (Chiswick) (Auctions)	URL11

کاربرد ظروف سفالی فیلتردار

با نگاهی به سیر تاریخی ظروف فیلتر در ایران از اواخر هزاره دوم ق.م تا دوره صفوی طبیعتاً کاربرد یکسانی در بازه زمانی مورد نظر برای ظروف مورد مطالعه در نظر گرفته نمی‌شود. به عبارت دیگر جهت دستیابی به کاربرد دقیق آنها، مکانی که ظرف فیلتردار در آنجا به دست آمده یا استفاده می‌شده، در تعیین کاربری آنها مؤثر است. با این حال در نمونه‌های پیش از اسلام احتمالاً کاربردهای مرتبط با فراوری‌های ساده و ابتدایی عصاره‌گیری مواد روغنی یا آبدار مورد نظر بوده است. با ورود اسلام تنوع گونه‌های مورد استفاده به مراتب بیش از پیش می‌شود و طراحی ظروف در انواع پارچ، لیوان و کوزه حکایت از کاربردهای متنوع و احتمالاً با اهداف متفاوت بوده است. استفاده از فیلترها با طرح‌های گوناگون هندسی و تعبیه آن در دهانه معمولاً باز ظرف از فراوری پیشرفته‌تری در تصفیه دانه‌های روغنی، گیاهان و یا میوه‌های آبدار خبر می‌دهند. وجود فیلتر در این نوع ظروف علاوه بر کارکرد در تصفیه مواد مختلف، احتمالاً برای جلوگیری از ورود مار، حشراتی مانند مگس، عقرب یا ذرات خارجی به محتوای ظرف کاربرد داشته است.

افزوده‌هایی غیر از فیلتر در برخی نمونه‌ها از جمله لیوان سفالی (جدول ۱ تصویر ۶) مجموعه خلیلی کاربردهای دیگری را نمایان می‌سازد؛ با توجه به فرم لیوان و وجود منافذی بر بدنه، احتمالاً از فیلتر و خود لیوان با هدف افشردن یا دم کردن استفاده می‌شده است (خلیلی، ۱۳۸۴، ۱۸). نمونه‌های ۱۰ و ۱۱ با توجه به فرم خاص کشیده و افراشته دهانه در کنار تزئینات آنها، احتمالاً در تصفیه مایعات گرانبها یا خالص‌سازی عصاره گیاهان مخصوصی استفاده یا به عنوان ظرف آب یا مایع مشخصی در مناسبت‌های خاص استفاده می‌شده است. وجود آیات قرآنی بر روی نمونه‌های ۱۲، ۱۶ و ۱۷ حکایت از جایگاه ویژه کاربردی این ظروف در قرون اولیه و میانی اسلام داشته است. نگاشتن آیه‌الکرسی بر بدنه این ظروف بر برکات فراوان و دفع بلا یا از صاحب آن حکایت دارد. از سوی دیگر این آیات احتمالاً با کارکرد ظرف ارتباط مستقیم داشته است و علت نگارش آنها بر روی ظرف می‌تواند با تبرک آب در مراسم آیینی مرتبط بوده باشد. در کنار کاربردهای آیینی، از این نوع ظروف احتمالاً برای تصفیه مایعات، جلوگیری از ورود اشیاء یا موجودات خارجی و همچنین جهت تنظیم جریان آب هنگام نوشیدن استفاده می‌شده یا امکان تبخیر جزئی مایعات داخل ظرف به منظور تازه نگه‌داشتن محتویات آن را فراهم می‌آورده است.

در میان نمونه‌های مورد مطالعه احتمالاً بخوردان‌هایی (تصاویر ۲۰ و ۲۱ جدول ۱) به منظور تبخیر مواد معطر و همچنین به عنوان هدیه و پیش‌کشی ساخته می‌شده است. با توجه به فرم ظروف، این نمونه‌ها کاربرد متفاوتی نسبت به موارد پیشین داشته و استفاده

از فیلتر آن‌ها صرفاً جهت پراکنش رایحه خوش استفاده شده است. لگن و آفتابه سладنی شماره ۲۲ با کارکرد بهداشتی و شستشوی دست و دهان ساخته شده و استفاده از فیلتر در لگن علاوه بر جنبه زیبایی به عنوان پایه‌ای برای قرارگیری آفتابه بر روی آن استفاده می‌شده است.

بحث و تحلیل در یافته‌ها

پس از بررسی منابع کتابخانه‌ای، سایت‌های معتبر موزه‌های بین‌المللی و حراجی‌ها و همچنین بازدید حضوری از موزه‌های ایران، ۲۲ اثر سرامیکی فیلتردار مربوط به ایران مطالعه شده است. از این بین ۵ اثر مربوط به ادوار پیش از اسلام (۴ اثر مربوط به اواخر هزاره دوم ق.م و نیمه اول هزاره اول ق.م و یک اثر احتمالاً مربوط به دوره اشکانی) و ۱۷ اثر مربوط به دوران اسلامی است. از ۱۷ اثر دوران اسلامی، ۸ مورد به قرون ۱-۴ هـ ق (قرون نخستین اسلامی)، ۸ مورد به قرون ۵-۷ هـ ق (دوران سلجوقی و ایلخانی) و ۱ مورد به قرون ۱۱-۱۲ هـ ق (دوره صفوی) تاریخگذاری شده است. در قرون نخستین اسلامی به علت پرهیز از تجمل‌پرستی و منع مذهبی استفاده از فلزات گران‌بها در ساخت ظروف و همچنین به دلایل اقتصادی، صنعت سفالگری مورد توجه بیشتری قرار گرفت (یاوری، ۱۳۸۸، ۱۳۶). سفال‌های تزئینی نفیس و در عین حال کاربردی از مشخصه‌های هنر دوره اسلامی است. به نظر می‌رسد که در دوره اولیه اسلامی، صنعت سفال‌گری بیشتر به صورت ساده و کاربردی بوده و جنبه‌های عملی آن بر زیبایی‌اش ارجحیت داشته است؛ اما به تدریج طرح‌های نوآورانه‌ای از سنت‌های اولیه الهام گرفته و آثار با تزئینات بیشتری ساخته می‌شدند (باربارا، ۱۳۸۳، ۴۱). این روند در مورد تکامل هنر سفالگری به طور کلی و آثار مورد مطالعه به طور خاص مشهود است.

با نگاهی به دوره‌های ساخت ظروف مورد مطالعه، تداوم استفاده از این ظروف از هزاره اول قبل از میلاد تا قرون متأخر اسلامی حکایت از استفاده مهم این ظروف در فرهنگ ایرانی - اسلامی دارد. در این میان با ورود به دوران اسلامی جنبه کاربردی این ظروف بیشتر می‌شود. طبق نمونه‌های مطالعه شده اوج استفاده از ظروف سرامیکی فیلتردار قرون اولیه و به‌ویژه میانی اسلام (دوره‌های سلجوقی و ایلخانی) بوده که با پیشرفت‌های قابل توجه در سایر زمینه‌ها در این دوران همخوانی دارد. از سوی دیگر به نظر می‌رسد به تدریج سیر تغییر رویکرد به استفاده از این نوع ظروف با نزدیک شدن به دوره‌های متأخرتر اسلامی بیشتر نمایان شده باشد؛ به گونه‌ای که جنبه‌های کاربردی و اصیل این ظروف در سایه وجوه زیبایی‌شناسانه آنها قرار می‌گیرد و بیشتر جنبه تشریفاتی به خود می‌گیرند. به خاطر فرم خاص برخی نمونه‌ها و استفاده محدود از این ظروف به نظر می‌رسد از آنها به عنوان کالاهای شأن‌زا یا لوکس نیز استفاده می‌شده است؛ در تأیید این ادعا فرم غیر معمول برخی از نمونه‌ها (پارچ سفالی نمونه ۱۱ با طرح صورت انسان در پشت) و یا استفاده از تکنیک‌های تزئین از جمله نقوش هندسی کنده (۵ مورد)، قالب‌زده (۳ مورد) و زرین‌فام (۲ مورد) بوده است. وجود آیات قرآنی یا نقوش هندسی به رنگ سیاه بر زمینه نخودی (۳ مورد)، خمیر سنگی با طرح شبه کتیبه برجسته (۱ مورد)، سلادن (۱ مورد) و لعاب فیروزه‌ای با نقوش پرند و هندسی (۱۱ مورد) نیز جایگاه تزئینی در عین کاربردی بودن این ظروف را تأیید می‌کند. بنابراین ۱۶ مورد از نمونه‌های مورد مطالعه با تکنیک‌های شاخص به‌ویژه در دوران اسلامی مزین شده‌اند؛ استفاده از تکنیک زرین‌فام و قالب‌زده در کنار استفاده از آیات قرآنی بر روی بدنه این ظروف حاکی از استفاده از آنها در کارگاه‌های خاص و در خدمت گروه صنعتگر یا ثروتمند جامعه بوده است. بهره‌گیری از آیات قرآنی ارتباط ویژه‌تری از کارکرد این نوع ظروف با مقاصد آیینی یا تبرک را همراه می‌کند. در کنار این رویکرد نمونه‌های فاقد هرگونه تزئین (۶ مورد) یا ظروف ساده فیلتردار بر رواج استفاده از آنها در میان

عامه مردم نیز دلالت داشته است؛ پس استفاده از این نوع ظرف در میان اقشار مختلف جامعه نشاندهنده چند بعدی بودن استفاده از آنها در دوره‌های مختلف تاریخی بوده است.

همواره گونه‌شناسی کمک بسیاری به شناخت سیر تطوری و نحوه استفاده از آثار در دوره‌های تاریخی مختلف می‌کند. به همین منظور تنوع فراوان گونه‌های سفالی ظروف فیلتردار قابل توجه است؛ از میان ۲۲ ظرف مورد مطالعه ۱۰ نمونه پارچ یا تنگ، سه کوزه، سه قوری، دو ریتون، دو بخوردان، یک لیوان و یک آفتابه گونه‌شناسی شده است. قوری‌های سه پایه در فرهنگ‌های عصر آهن هزاره اول قبل از میلاد در کنار ریتون‌ها در انواع مختلف سفالی و فلزی بر سلطنتی بودن این ظروف یا بر استفاده‌های خاص آنها تأکید داشته و ساخته شدن نمونه‌های فیلتردار، فراوری ماده گرانبها یا بسیار ویژه در نزد افراد برجسته جامعه را بیانگر است. با کاربردی‌تر شدن این ظروف در دوران اسلامی از گونه‌های پر استفاده استقبال بیشتری شد؛ فراوانی گونه پارچ‌ها ادعای فوق را تأیید می‌کند. در این میان فرم‌های بخوردان یا لگن بر کاربری‌های غیر مصرفی و بیشتر تجملی یا تشریفاتی این ظروف تأکید داشته که با نزدیک شدن به قرون متأخر اسلامی قوت بیشتری به خود می‌گیرد.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر به بررسی و شناسایی ۲۲ اثر سرامیکی فیلتردار در ایران از اواخر هزاره دوم ق.م تا دوره صفوی پرداخته است. این آثار در مناطق مختلف ایران، از جمله املش، شوش، بیرجند، خراسان و کاشان کشف شده‌اند و نمایانگر تنوع جغرافیایی و حوزه‌های فرهنگی متنوع استفاده از این ظروف در ایران هستند. ظروف سرامیکی قبل از اسلام معمولاً بدون لعاب طراحی شده‌اند که شامل ظروف لوله‌دار و ریتون‌ها می‌شوند. فرم‌های غیر معمول این ظروف نشان‌دهنده کاربردهای خاص آنها در گارگاه‌های تولید مواد گرانبها یا نادر داشته است. در مقابل، نمونه‌های دوره اسلامی با تزئینات متنوع‌تری همچون نقوش هندسی یا گیاهی کنده، کتیبه‌های مذهبی یا در مواردی با لعاب مزین شده‌اند و به نظر می‌رسد کاربری عمومی‌تری نسبت به پیش از اسلام داشته‌اند. این تغییرات در طراحی و تزئینات به وضوح تأثیرات فرهنگی و اجتماعی دوران اسلامی را بر هنر سفالگری ایران نشان می‌دهد. بر اساس یافته‌های پژوهش، ظروف مورد مطالعه صرفاً جهت کاربردهای روزمره مورد استفاده قرار نمی‌گرفتند، بلکه بیانگر اعتقادات و باورهای مذهبی مردم نیز بوده‌اند؛ این ظروف، علاوه بر تصفیه مایعات و جلوگیری از ورود حشرات و جانورانی مانند عقرب و مار به داخل آب، به تنظیم جریان آب هنگام نوشیدن کمک می‌کردند. طراحی خاص آن‌ها به گونه‌ای بود که می‌توانستند از ورود مگس‌ها و دیگر حشرات مزاحم به آب کوزه جلوگیری کنند و به این ترتیب، کیفیت آب را حفظ کرده و سلامت مصرف‌کنندگان را تأمین نمایند. علاوه بر کاربردهای عملی، شواهد موجود امکان استفاده از آنها را در مراسم آئینی قوت می‌بخشد؛ وجود کتیبه‌های متعدد از آیات قرآن بر روی آنها مصداق مهمی در این زمینه است. به‌ویژه در مراسم‌هایی که نیاز به تصفیه مایعات و نگهداری از آن‌ها وجود داشت، از این ظروف به‌عنوان نمادهایی از پاکی و طهارت استفاده می‌شد. نتایج دیگر پژوهش نشان می‌دهد که اگرچه بسیاری از پژوهش‌ها در زمینه ظروف سرامیکی فیلتردار به آثار مرتبط با مصر پرداخته‌اند و فراوانی بیشتری نسبت به ایران به‌ویژه در قرون میانی اسلام داشته‌اند، اما شواهد موجود بیانگر آنست که پیشینه ظروف سرامیکی فیلتردار در ایران به مراتب بیشتر از مصر بوده و ایران منشأ ساخت این ظروف بوده است.

تشکر و قدردانی

نویسندگان از مسئولان و کارشناسان موزه ملی ایران که همکاری شایانی در ارائه مستندات آثار داشتند، تشکر و قدردانی می‌کنند.
نویسندگان از مسئولان و کارشناسان موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران، به‌ویژه سرکار خانم کتایون محمدیان مغایر که در ارائه مستندات آثار نهایت همکاری را داشتند، تشکر و قدردانی می‌کنند.

پی‌نوشت:

1. Büyük
2. Hasankeyf
3. Artuqid
4. Romstorfer
5. Suceava
6. Tire
7. Aydınoğulları
8. CorelDRAW
9. Shamanism

آماده انتشار هنرهای زیبا

فهرست منابع

- برند، باربارا (۱۳۸۳). هنر اسلامی. ترجمه مهناز شایسته فر. مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- پارسا، سید احمد و صلواتی، لاله (۱۳۸۹). ریخت‌شناسی حکایت‌های کلیله و دمنه نصرالله منشی. *بوستان ادب دانشگاه شیراز*، ۲ (۴)، ۴۷-۷۷.
- <https://doi.org/10.22099/jba.2012.298>
- پرپ، ولادیمیر (۱۳۸۶). ریخت‌شناسی قصه‌های پریان. ترجمه فریدون بدره‌ای. توس.
- خدیش، پگاه (۱۳۹۱). ریخت‌شناسی افسانه‌های جادویی ایران. علمی و فرهنگی.
- خلیلی، ناصر (۱۳۸۴). سفال اسلامی. ترجمه فرناز حائری (جلد ۷). کارنگ.
- ریمامکاریک، ایرنا (۱۳۸۴). دانشنامه نظریه‌های ادبی معاصر. ترجمه مهران مهاجر و محمد نبوی. آگاه.
- زمانی سعدآبادی، معصومه؛ شمیلی، فرنوش و حرمتی، حمیده (۱۳۹۹). ریخت‌شناسی صراحی‌های شیشه‌ای ایران در سده‌های ۵ و ۶ ه. ق. *نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی*، ۲۵ (۴)، ۶۵-۷۶.
- <https://doi.org/10.22059/jfava.2019.281717.666228>
- کامبخش فرد، سیف‌الله (۱۳۸۰). سفال و سفالگری در ایران دوران اسلامی از ابتدای نوسنگی تا دوران معاصر. ققنوس.
- کیانی، محمد یوسف (۱۳۵۷). سفال ایرانی. انتشارات مخصوص نخست وزیری.
- گیرشمن، رومن (۱۳۷۰). هنر ایران در دوران پارتنی و ساسانی. ترجمه بهرام فره‌وشی. علمی و فرهنگی.
- مقتدایی، علی اصغر. (۱۴۰۱). سفال و سفالگری در ایران. سفالینه، ۲ (۱)، ۲۰۲-۲۲۵.
- <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24763411.1401.1.2.11.0>
- یاوری، حسین (۱۳۸۸). تجلی نور در هنرهای سنتی ایران. سوره مهر.
- Batariuc, P. V., & Dinu, N. (2009). Islamic water filter jug found in the Romstorfer collection in Suceava. *Peuce*, 7, 421-424. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=162159>
- Ellabban, E. A. (2022). A descriptive and analytical study for Fatimid jug filters collection in Ismailia museum. *Journal of Association of Arab Universities for Tourism and Hospitality*, 22(4), 1-10. <https://dx.doi.org/10.21608/jaauth.2022.129417.1333>
- Fehervari, G. (2000). *Ceramics of the Islamic world: In the Tareq Rajab museum*. Tareq Rajab Museum.
- Findik, N. (2013). Sırsız seramiklerden bir grup: Süzgeçli testiler/süzgeçler. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (30), 209-223. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ataunigsed/issue/2583/33245>
- Ghirshman, R., Halm, L., Pfister, R., Vallois, H. V., & Vaufray, R. (1939). *Fouilles de Sialk, près de Kashan, 1933, 1934, 1937*. FeniXX.
- Kayin, A., & Behzad Ismaeel, A. (2017). Fatimi dönemi figürlü seramik süzgeçlerinden örnekler. *Journal of International Social Research*, 10(52), 535-549. <https://doi.org/10.17719/jisr.2017.1914>
- Olmer, P. (1932). *Les filtres de gargouillettes*. l'Institut Français D'archdeologie Orientale.
- Polat, T. (2021). Fatimi dönemi fustat testi süzgeçleri. *Bitig Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1(2), 393-414. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bitigefd/issue/66842/1047584>
- Uçar, h., & Uçar, a. (2018). Tire kutu han kazısı, Beylikler ve Osmanlı dönemi seramikleri. *Sanat Tarihi Dergisi*, 27(1), 1-33. <https://doi.org/10.29135/std.339743>
- Van den Brink, E. C. M., Chasan, R., & Rosenberg, D. (2021). Sifting through: The characteristics and significance of ceramic strainer-vessels in the Chalcolithic period of the southern Levant. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 386(1), 177-207. <https://doi.org/10.1086/715578>
- URL1_1: <https://www.artemisgallery.com/product/lot-122a-auction-6-20-2024-amlash-marlik-blackware-spouted-strainer-jug-tld/> (access date: 08-11-2024).
- URL1_2: <https://www.invaluable.com/auction-lot/amlash-marlik-blackware-spouted-strainer-jug-tld-139a-c-8e240c3857> (access date: 08-11-2024).
- URL2: <https://www.ancient-art.co.uk/near-eastern/western-asiatic-bull-vessel/> (access date: 08-11-2024).
- URL3: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010193456> (access date: 08-11-2024).
- URL4: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010325411> (access date: 08-11-2024).
- URL5_1: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010326660#> (access date: 08-11-2024).
- URL5_2: <https://picryl.com/media/water-jug-louvre-maos601-da7ba4> (access date: 08-11-2024).
- URL6: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010326558> (access date: 08-11-2024).
- URL7: <https://barakatgallery.eu/artworks/57035-mavera-al-nahr-or-khurasan-slip-painted-ewer-with-urquoise-glazed-8th-century-ce-10th-century/> (access date: 08-11-2024).
- URL8: <https://jameelcentre.ashmolean.org/collection/921/object/22875> (access date: 08-11-2024).

URL9: <https://collections.vam.ac.uk/item/O338598/fragment-unknown/> (access date: 08-11-2024).

URL10: <https://www.bonhams.com/auction/24624/lot/30/a-kashan-lustre-pottery-jug-with-filter-persia-12th-13th-century/> (access date: 08-11-2024).

URL11: <https://www.chiswickauctions.co.uk/auction/lot/71-a-safavid-turquoise-monochrome-pottery-ewer-and-basin/?lot=143667&sd=1> (access date: 08-11-2024).

آماده انتشار فرهنگی زیبا

Morphology of Iranian ceramic filter vessels based on Vladimir Propp's theory

Abstract

Ceramic filter vessels in Iran are typically unglazed containers featuring a mesh filter integrated into their necks or openings. These vessels date back to the late 2nd millennium BCE and were used during the Islamic period, particularly in the late 2nd century AH, coinciding with the expansion of the Abbasid Caliphate across Egypt, Iran, North Africa, and Anatolia. Their usage continued through the Seljuk, Ilkhanid, and Safavid periods. Some studies have focused on regions outside of Iran; however, the current research suggests that Iran is likely the origin of these types of vessels. Given this significance, it is essential to conduct an independent study on ceramic filter vessels in Iran. Therefore, in line with the research issue, the following questions arise: 1) Based on existing evidence, when do the origins of ceramic filter vessels in Iran date back to? 2) What are the common types and applications of ceramic filter vessels in Iran?

The aim of the current research is to examine the historical changes in the forms of filter vessels based on Propp's theory, as well as to identify their uses, origins, and various types in Iran. The theory of morphological analysis by Propp emphasizes that the study of the form and structure of artistic works from each period plays a crucial role in examining the historical development and evolution of their forms and decorations. The findings indicate that there are at least seven different types of these vessels in Iran, including vessels with tube, rhytons, glasses, pitchers, jars, incense burners and ewers, with some examples dating back to pre-Islamic times. The bodies of these vessels are usually unglazed, though some have glazing or molded designs. They were designed for filtering liquids, use in ritual ceremonies, and various daily applications. The current research also examines ceramic filter vessels from the late 2nd millennium BCE to the Safavid period, revealing that these artifacts have been discovered in various regions of Iran, including Amlesh, Shush, and Kashan. After reviewing library sources, reputable international museum websites, auction houses, and conducting in-person visits to museums in Iran, 22 ceramic filter vessels related to Iran were studied. Among these, five artifacts belong to pre-Islamic periods (four from the late 2nd millennium BCE and the first half of the 1st millennium BCE, and one possibly from the Parthian period), while 17 belong to the Islamic period. Of the 17 Islamic artifacts, eight date to the 1st to 4th centuries AH (early Islamic centuries), eight to the 5th to 7th centuries AH (Seljuk and Ilkhanid periods), and one to the 11th to 12th centuries AH (Safavid period). Based on the artifacts found from ancient Iran, it seems that these vessels were created before their mass production in other Islamic cultures. Ceramic filter vessels were used for purifying liquids and preventing insects and animals like scorpions and snakes from entering the water, helping to regulate the flow of water while drinking. In addition to their practical uses, existing evidence, such as the presence of multiple inscriptions of Quranic verses, supports the idea that they were also used in ritual ceremonies.

Keywords: Ceramic filter vessels, Unglazed ceramics, Propp's morphology theory, Iranian handicrafts, Islamic art